

Получена: 15.09.2017 г.

Приета: 21.11.2017 г.

ГРАДЪТ В ПРОСТРАНСТВОТО И ВРЕМЕТО. ПАНОРАМНО-РЕЛЕФНА УРБАНИСТИЧНО-АРХИТЕКТУРНА ТЕОРИЯ

Първа част ИМПЛИЦИТНИ И ЕКСПЛИЦИТНИ АСПЕКТИ

В. Дончев¹

*Ключови думи: теория, парадигми, панорами, релефи, урбанистика, архитектура
Криволичейки, вървим по правия път*

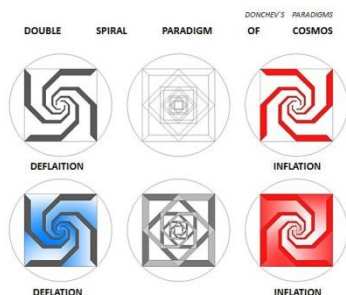
РЕЗЮМЕ

Урбанистиката е изкуството да се хвърлят структурни мрежи върху субстанциите. Архитектурата е изкуството да се интерпретират тези мрежи. Урбанистиката е изкуство на панорамното, архитектурата е изкуство на релефното. Целта на това изследване е отговор на въпроса: как е възможен градът и неговата архитектура, как е възможна урбанистично-архитектурната теория и практика? Отговорите са в разкриване и доказване на каузалните морфологически закономерности на две основни равнища: първото, панорамното – имплицитно, дедуктивно, неразгърнато и непроявено – урбанистично; второто, релефното – експлицитно, индуктивно, разгърнато и проявено – архитектурно, в контекста на парадигмата: функция/действие, функционер/действащ, функциониране/действие, формиране/действителност, или в контекста на панорамно-релефната парадигма – ПРП. Тези закономерности се дефинират като константни, като урбанистично-архитектонична константа. Доказва се, че без съобразяване с тези закономерности е невъзможна урбанистично-архитектурна теория, а без нея е невъзможна и урбанистично-архитектурна история. В контекста на теорията идеалните урбанистично-архитектонични модели и форми са дефинирани като холоедрони. Урбанистиката кодифицира, архитектурата интерпретира. Космосът, животът, градът са панорамно-релефни.

¹ Веселин Дончев, доц. арх., e-mail: con_dono@abv.bg

Въведение

НАЧАЛОТО на света е **неясно**, а **КРАЯТ** – **неизвестен**. Според физиците, всичко е започнало от нищо, когато отпреди около 13,7 милиарда години цялата Вселена е била свита в точка с нулев размер, в сфера с радиус нула. Това е моментът на големия взрив. Слънчевата система е на около 4,6 милиарда години. Земята е на около 4 млрд. години. Животът на Земята е започнал преди... На колко години е човекът – 500 000, 1 млн., 2 млн.? Има само хипотези – плюс, минус 500 хиляди години, какво толкова, няма да издребняваме, я. Според Платон няма никакъв смисъл да се разсъждава по този проблем: „Защото именно това поне всеки човек трябва добре да разбира: човешкият род изобщо не е имал никакво начало, нито някога ще има край, а винаги е съществувал и ще съществува завинаги, иначе не би било възможно да се проследи продължителността на времето, откакто първоначално се е появил“ [1]. Прав е, не може със сигурност да се проследи. Днес, когато времето се измерва с точност до не знам колко си, антрополозите ни замерват с изрезки от по 500 хил., един милион години. Луси навърши 3,2 млн. години. На колко години е човекът? Кой да ти каже. Парадокси. Твърди се, че първият културен символ е човешкият говор, а не *мученето, ръмженето, крясъците и виковете* („аз ѝ викам, а тя ми вика“, така често се говори), които ни съпровождат досега (в момента, в който започнах да пиша това изречение „съседката“ под мен започна да крещи на съпруга си, което е почти ежедневно, за да подкрепи с факти това мое безсмислено разсъждение, сякаш е усетила какви ги върша – *телепатка*). Като че ли някой културен антрополог се е върнал не знам колко си години във времето и е записал първия разговор, с първия човек? Смехории. Виж артефактите са друго нещо. Те показват нещо различно в човека от животното. Дори и да се сбърка с някоя хилядарка години, не е толкова важно. Те, артефактите, „говорят“ красноречиво сами по себе си, че човекът се е измъквал *тихичко и полека-лека* от „прегръдките“ на майката Природа и е започнал да си създава собствена Природа, въвличайки в това бягство и БОГ, който и какъвто и да е той. Да, в *момента*, в който човек се е измъкнал от природата, в която е пребивавал безпаметен, както пребивава всяко друго живо създание, той е започнал да пише историята на това си „освобождение“, оставяйки най-различни следи – *символи*, или както казва Лесли Уайт, е започнал да „символира“ – „Символът е вселената на човешкия род“ [2]. *Архитектурата*, респ. *градовете*, са най-яркото свидетелство на това *символиране*.

Фиг. 1. Двойна спирална парадигма на Космоса: инфлационна, дефлационна

Дизайн: арх. В. Дончев

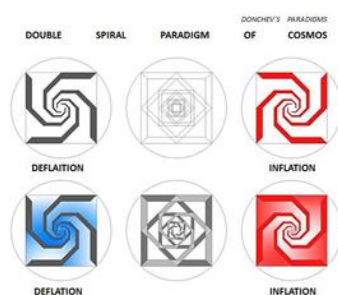

Fig. 2. Double Spiral Paradigm of Cosmos: inflation, deflation

Design: arch. V. Donchev

Може да предположим няколко фазови прехода на отделянето на човека от майката природа, така както ни се предлага от целия исторически опит:

Първо отделяне *символиране* .. бикове.
 Второ отделяне *симулиране* богове.
 Трето отделяне *синтезиране* .. градове.
 Четвърто отделяне..... *синергиране* ... гридове.

First separation*symboling*.....Bulls.
 Second separation*simulation*Gods.
 Third separation*synthesis*.....Cities.
 Fourth separation*synergy*.....Grids.

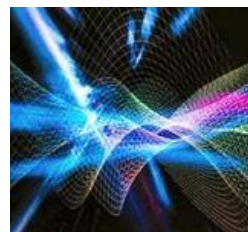
БИКОВЕ / BULLS

БОГОВЕ / GODS

ГРАДОВЕ / CITIES

ГРИДОВЕ / GRIDS

Фиг. 3. Културно-цивилизационни преходи
 Cultural-civilization separation

Социалните изследователи и историците обичат да съставят периодизации или етапи на развитие на човечеството. Най-често срещани са триадите, а от тях най-често срещани са органичните метафори на растеж: *детство, зрялост, старост*; еволюционни цикли или вълни – *трите вълни* на Тофлър [3]; или *дивачество, варварство, цивилизованост*, или пък *предмодерност, модерност, постмодерност* и т.н. Според Попър има две фази: *първата* – фаза на „затвореното“ – *магическо-ритуално* общество, *втората* – фаза на „отвореното“ – *демократично-критическо* общество [4]. Ние ще предложим един **модел**, който се състои от **четири фазови прехода** (няма как да се избяга от такива генерализации, стига те да не са просто „организмични“ или „механизмични“ аналогии или метафори): **първи** – *ойкуменичен* – овладяване на сушата, формиране на селски общности, земеделие и животновъдство; **втори** – *урбанистичен* – формиране на градски общности и градско планиране; **трети** – *експанзионистичен* – индустриализация и разширена урбанизация; **четвърти** – *глобалистичен* – интелектуализация и тотална урбанизация. Както е видно, този модел е насочен основно към аспектите на пространственото и времевото проявление на човека и на **моделите и формите** на това проявление, доколкото темата ни е свързана именно с това.

РЕДЪТ е най-важният проблем на човечеството откакто свят светува, а проблемът за социално-пространствения ред е основен. В обичайните представи редът се асоциира с някакви цялости, например: *общество, държава, институции* и др. Когато хората са недоволни от състоянието на живота, те смятат, че за това са виновни институциите, тоест държавата: *няма никакъв ред, няма закони, пълен хаос, къде са институциите, това не е държава и т.н.*, изживявайки се не като участници в процесите и събитията, а като наблюдатели. В такива случаи редът се възприема най-вече като *писани правила, закони*. Това, че редът се асоциира само с писаните правила и закони, тоест с институциите, е разбираемо, но е и подвеждащо. Правила винаги има и те са както *писани*, така и *неписани*. Ето какво пише по този повод Аристотел: „Законът бива частен и общ. Частен наричам тоя, съгласно с който, след като е написан, хората образуват общество (град, държава, В. Д.) а общ – този, който, макар и неписан, се признава също от всички“ [5]. В смисъла на казаното проблемът за реда трябва да се разглежда и в контекста на Тьонисовата парадигма [6] – *неформално* и *формално*, като неформалният ред е на неписаните (устните, вербалните) правила и закони, а формалният ред – на писаните правила и закони.

Стремeжът е винаги за създаване на устойчиви във времето и пространството структури и форми. Тази устойчивост трябва да се разглежда на две равнища: **първо** – на **имплицитно**, (вътрешно), **панорамно**, **априорно** (преди опита), **холистично**; **второ** – на **експлицитно**, (външно), **релефно**, **апостериорно** (от опита), **емпирично**. Колкото повече властта е централизирана, толкова повече **холистичното** е доминиращо (тоест, централизираното, директивното или **формалното планиране**) и обратно, колкото по-малка, по-слаба е властовата централизация, толкова повече **емпиричното** е доминиращо (тоест, индивидуалното, груповото или **неформалното планиране**). Този принцип е ключов за разбиране на **социално-пространственото, урбанистично-архитектурното** конструиране на реалността, на нейната **архитектоника**. Обичайно споделяното, за съжаление и в урбанистичната и архитектурна литература, че подредено е само **холистичното** – формално планираното, а **емпиричното** – неформално планираното е хаотично, е дълбоко погрешно и показва пълно неразбиране на процесите на планиране и техните феномени. Поначало човекът е планиращо същество, за разлика от животните. Така че планирането, както се посочи вече, трябва да се разглежда на две основни равнища – **емпирично** и **холистично, неформално** и **формално**. Разбирането на тази двойственост, на този **двоичен код** на формиране на социално-пространствената морфология, се дефинира като **урбанистично-архитектонична константа**. Изследователи, които не разбират тези закономерности, стават жертва на **урбаницизма**, явление, при което **мисленето** се замества с **метафори** – **организмични** или **механизмични**, **разбирането** – с **разказване**. Това се дължи на две причини: липса на критическо мислене и наличие на теоретически дефицит. В смисъла на казаното може да се говори за: **два реда, два града и две архитектури** на две основни равнища – **емпирично – неформално** и **холистично – формално**. Ето какво казва по този повод Платон: „– Но ти не съзнаваш ли – попитах аз (Адидант), – че всички мнения без знание са негодни и че и най-добрите от тях са слепи? – Смяташ ли, че по нещо се различават от вървящите право по пътя слепци тия, които мислят, че има нещо истинно без разбиране? – Никак не се различават – рече той. – Следователно ти би ли се съгласил да съзерцаваш негодното, сляпото и кривото, когато имаш възможност да научиш от други за светлото и прекрасното?“ [7].

Фиг. 4. Цивилизационна парадигма.
Формиращи и формиращи ареали

Fig. 4. Civilization Paradigm.
Forming and formed Arealis

Дизайн: арх. В. Дончев
Design: arch. V. Donchev

Фиг. 5. Цивилизационна парадигма.
Формиращи ареали, вектори, полюси

Fig. 5. Civilization paradigm.
Arealis, Vectors, Centers, Poles

Дизайн: арх. В. Дончев
Design: arch. V. Donchev

ГРАДЪТ е на около шест хиляди години. Пише се, че първите следи са открити във Финикия, в Йерихон, Палестина, както и на други места в този ареал, но това е някакъв протоурбанизъм, поне от свидетелствата, които са налични, тъй като не се открояват ясно йерархии в морфологията на запазените структури. А началото на града е свързано със *структурна йерархия* – *имплицитна* и *експлицитна*. По-късно урбанистичната дейност е в основата на държавната политика и практика на Великите речни цивилизации: от средата на четвъртото хилядолетие в ареалите на реките Нил (Египет) и Тигър/Ефрат (Шумер); от средата на второто хилядолетие в ареалите на реките Ганг (Индия) и Хуанхъ (Китай). От средата на първото хилядолетие урбанистичната дейност, с посредничеството на Крит (това е важно!), като държавна политика и практика, започва да се прилага и в Европа – най-напред в Гърция, после в Рим, а чрез Гръцката колонизация и Римската експанзия и в другите части на Европа. Пространственият контрол и неговата архитектуроника са изразени по най-категоричен начин от архитекта Сенмут, главен дизайнер при управлението на фараонесата Хатшепсут (Египет, XIV век пр.н.е.), който заявява следното: „Аз бях най-великият от всички велики в цялата страна. Аз бях този, на чиито съвети се доверяваше неговият господар ... Аз бях полезен на царя, верен на бога и непорочен пред народа. Аз бях този, на когото беше поръчан разливът, щото да мога да ръководя Нил ... и делата на двете земи (горен и долен Египет, В. Д.). Аз имах достъп до всички писания на пророците, и нямаше нищо от началото на времето, което аз да не знаех“ [8].

Урбанистичното, респ. градското, става израз на потребността усложняващите се човешки общности да се организират и конструират като рационални функционално-пространствени структури, в които индивидуално-родовото е надмогнато и подчинено на общностно-социалното. Тези трансформации ще доведат в средата на първото хилядолетие пр.н.е. до „демокрацията“ в Гърция и до „републиката“ в Рим – две класически форми на политическо устройство и на урбанистична архитектура, съхранили се през вековете, актуални и практикувани и днес по целия свят.

Ако трябва с две думи да определим тези **социално-пространствени трансформации**, то е движението от **неформалност** към **формалност**, от **устни** към **писани** правила и закони. Когато в средата на четвъртото хилядолетие в Шумер се изобретява писмеността, нормата „Пиронът е забит“, (в легендата за този акт, когато по време на един интелектуален двубой, между владетеля на град Арата и легендарния цар на Урук Енмеркар, последният записва един единствен полисемантичен знак върху глинена плочка „Пиронът е забит“, който отразява правно-магическа практика в Древна Месопотамия, и който в случая означава, че „двубоят“ приключва с подчиняване на Арата от Енмеркар) от *директното* забиване на пирон в дирека/гредата на къщата (с което се фиксира твърдо приключването на сделката по придобиване на нова собственост, без право на оспорване), се преминава към *индиректното, писменото* оповестяване на този акт – *забиването* на пирона е заменено от *записване* (смятано за първия писмен знак), или *пиронът* е заменен с *перо* (чукът с четка) [9]. От това време са и първите истински градове. За шумерите градският живот е без алтернатива, и не друг, „а самите богове са построили градовете на древното човечество“. „В очите на месопотамците градовете са твърди жалони, спрямо които във висша степен се е формирала и представата за собствената им идентичност“ [10]. За Платон, този, който не живее според законите на града (установени от Зевс като „срам и справедливост“, и които трябва да се разпределят по равно за всички, понеже иначе не би могло да се създават градове), трябва „да бъде премахнат като язва за града“ [11], а за Аристотел „Който не живее в града (и не спазва законите му, В. Д.), не е част от него, така че е или звяр, или бог“ [12] (тъй като второто е невъзможно, остава първото, В. Д.).

От казаното по-горе е ясно, че става въпрос за целенасочени и планирани действия върху огромни пространства, които по време на Римската империя се осъществяват на три континета – Европа, Азия и Африка, процес на цивилизация и урбанизация, който днес е в глобални измерения. В тази връзка Гласнер пише следното: „Очевиден факт е, че градоустройствените планове са предшестваха основаването, изграждането и развитието на всички месопотамски градове“ [13].

От времената на първична урбанистична и цивилизационна дейност, т.е. на първите и последващи урбанистични (от лат. *urbs* „град“, урбанистични форми и структури) и цивилизационни форми (от лат. *civitas* „държава“, *държавни форми и структури*) се слага началото на научната дейност и на теорията. Има се предвид, че социално-пространственото планиране се е основавало на *идеологически парадигми* и *архитектонически модели*, за което свидетелстват многобройните *урбанистични (урб'икони) и архитектурни (арх'икони) факти*.

Градът е най-комплексната **културно-цивилизационна парадигма**. Културата и цивилизацията не трябва нито да се противопоставят, нито да се взаимозаменяат, както се опитват да правят някои. За Тойнби има много цивилизации (повече от 30). Той приема, че цивилизацията са общества и че цивилизацията е висша форма на култура [14]. Бродел се придържа към неговото разбиране, че цивилизацията са общества [15]. Хънтингтън, правейки преглед на различни изследвания по този въпрос, пише: „... учените като цяло са единодушни при определяне на основните цивилизации в историята и цивилизацията в съществуващия модерен свят. Те обаче често са на различни мнения относно общия им брой: за Куигли са общо 24, за Тойнби – 24, за Шпенглер са 8 главни култури, за Макниъл са 9 цивилизации в историята, за Багби са 11 главни цивилизации, за Бродел са 9 цивилизации“. Хънтингтън разграничава 13 съвременни цивилизации [16]. За Попър има само една цивилизация – „нашата цивилизация, която образно казано е все още невръстна, но продължава да набира сили въпреки факта, че толкова често е била предавана от интелектуалните лидери на човечеството“ [17]. Норберт Елиас аргументирано разграничава култура и цивилизация, без да ги противопоставя [18]. Това, което ще отбележа, е, че *културата* трябва да се приема най-вече в нейното *уникално, локално* проявление, докато *цивилизацията* – в нейното *универсално, глобално* проявление, тоест *културата е уникалистка, а цивилизацията – универсалистка парадигма* [19]. **Глокалното** е опит да се формира разбирането за една толерантна парадигма, между *локално/уникално* и *глобално/универсално*.

Най-кратката дефиниция за града е **Varietas delectate! (Разнообразието радва)**.

Една от очевидните и най-големи слабости на урбанистичната дейност през последните 150 г., ако приемем обстоятелство, когато в средата на XIX век Илделфонсо Серда въвежда неологизма „**urbanisme**“ (заявявайки, че създава една нова наука за пространствено планиране) [20], то „ахилесовата пета“ от тогава, почти досега, си остава липсата на една *разбираща урбанистична теория*, която да се основава на *закономерности*, а не на *случайности*. „Нали случайното, казва Аристотел, не е нито необходимо, ... и за него не може да има доказателство“ [21]. След средата на XX век този теоретически дефицит ставаше все по-очевиден и много изследователи в сферата на урбанизма го отбелязват, но видимите резултати за преодоляването му липсваха. Ето какво пише по този повод още през 30-те г. Луис Уърт: „В съществуващата богата литература за града напразно ще търсим теория, систематизираща наличното знание за града като социално (-пространствено, В. Д.) образувание. Наистина, разполагаме с отлични теории по специални проблеми ... за множество конкретни аспекти на градския живот. Но въпреки изобилието от изследвания..., все още не разполагаме с всеобхватен корпус от синтетични хипотези, които да произтичат от предпоставки, имплицитно (вътрешно, В. Д.) съдържащи се в една социологическа дефиниция на града“ [22]. Петдесет години по-

късно Кевин Линч ще направи същата констатация [23]. Коя беше причината този теоретически дефицит да не може да бъде преодолян? Когато от средата на 70-те години на миналия век се насочих към изследването на този проблем, констатацията, която направих, беше разминаването между *социологическото* и *архитектоническото* като *предпоставка* (причина) и *следствие* (резултат). Те „стояха“ едно срещу друго, лице в лице, без да се виждат. Това, което беше необходимо да се направи, беше да се разруши тази невидима преграда между тях и да се „хванат за ръце“ (метафорично казано), т.е. трябваше *имплицитното* (*социологическото*) и *експлицитното* (*архитектоническото*) да се синтезират в една *разбираща теоретическа урбанистическа парадигма*, основаваща се на *закономерности*, а не на *случайности*.

Така през 1985 г. формирах концепцията на т.нар. **урбанистични ареали** и в резултат на това за **първи път** бяха разкрити и формулирани социално-пространствените, социологично-архитектонически закономерности в контекста на петте основни функционални сфери на човешко-социалната дейност: **обитаване (O1)**, **производство (П1)**, **потребление (П2)**, **отдых (O2)**, **транспортна (К1)** и **електронна (К2) комуникация**, респ. на социално-пространственото конструиране на реалността [24]. Тази концепция беше наречена **Теория на ареалния урбанизъм (ТАУ)**, накратко **Теория на ареалите**. По същество теорията се основава на двете най-влиятелни парадигми в социалното/социологическото разбиране на света: **структурно-функционалната** и **Тьонисовата**, и на други парадигми, както и на разбирането на **пространствените – архитектурни морфологически закономерности**.

АРЕАЛЪТ (от гр. *ареа* „площад, площ“) е основно понятие/термин в **Теорията на ареалите**, за означаване на разбирането за *функции/действия* в пространството, тоест, е с определена *архитектонична* насоченост. Думата ареал се използва например в: екологията – зоология, фитоология; лингвистиката и фолклора; климатологията; социалните науки; урбанистиката и другаде. В ТАУ терминът „ареал“ е контрапоз на „Доктрината на функционалните зони“ (известна още като „Атинска харта“ – манифеста на урбанистите-модернисти от 30-те год. на XX век), в смисъл на *откритост, отвореност, динамичност, флексибилност, флуидност, мобилност*, срещу *затвореността и статичността* на „зоната“. На твърдостта и несвободата на зоната се противопоставя *пластичността, свободата и артистичността* на ареала. Но основното е не толкова в термина, колкото в разкриване на системата от **функционално-пространствени закономерности на конструиране на реалността** като константни **морфологични урбанистично-архитектонични кодове** (това, което липсваше на Атинската доктрина – типичен пример на теоретически дефицит. Тя не разви система от закономерности, а остана само на нивото на общи понятия: *повече въздух, повече светлина, повече зеленина, повече свободни пространства* и т.н. повече). Трийсет години след първоначалното публикуване на концепцията мога да твърдя, че **Теорията на ареалите** премина през изпитанията на времето и днес може да се смята за напълно завършена теория, с голям евристичен потенциал, което ще се обоснове и потвърди в изложението.

НАУКАТА е същността и смисълът на човешкия живот. Според Гидънс: „Наука е използване на систематични методи за изследване, теоретическо мислене и логическо преценяване на доводите с цел да се развие система от знания за дадена предметна област. Научната работа е смес от смела новаторска мисъл и грижливо излагане на фактите, подкрепящи или опровергаващи хипотезите или теориите“ [25].

ТЕОРИЯТА е синтезиран човешки опит като израз на определени **закономерности**. В този смисъл *теорията* трябва да се разбира като разкриване на *закономерности*, верифицирани (проверени) в практиката. Робърт Мъртън отбелязва нещо интересно във връзка с термина „теория“: „Като много други разпространени думи, има опасност думата теория да бъде лишена от смисъл (тоест да се превърне в теор~~ия~~ия, В.

Д.). Тази дума се отнася до голям брой понятия и в резултат на това често пречи на разбирането, вместо да го поражда“ [26].

Ето как Джонатан Търнър дава отговор на реторичния въпрос: Що е теория? „Теоретизирането трябва да се отнесе към средствата, с чиято помощ мислителната дейност, известна още като „наука“, реализира три основни цели: 1) да *класифицира* и да *организира* ставащите събития в света по такъв начин, че те да могат да се представят в перспектива; 2) да *обясни* причините на станалите вече събития и да представи *кога*, *къде* и *как* ще се *случват* бъдещи събития; 3) да *предлага* интуитивно здраво „разбиране“ за това, защо и как трябва да стават събитията. За постигането на тези цели социалната (респ. урбанистичната, В. Д.) теория трябва да притежава четири главни елемента или конструктивни блока: 1) *понятия*, 2) *променливи*, 3) *утвърждения*, 4) *форми*. Формата на теорията е един от главните аспекти на теоретизирането, т.е. на научната дейност. Систематическата организация на теоретическите съждения трябва да съответства на посочените по-горе цели на науката: а) *всяка форма* е длъжна да използва абстрактни понятия, позволяващи явленията да се класифицират; б) *всяка форма* е длъжна да съдържа съждения на съществуване (екзистенциални) и съждения на отношения (релационни), позволяващи да се проследят причините (каузалностите) за възникване на феномените; в) *всяка форма* е длъжна да съдържа основа за „интуитивно разбиране“ на това, защо възникват дадените феномени и какво довежда до тяхното проявяване“ [27].

Теорията на ареалите кореспондира изцяло на посочените по-горе изисквания. В този смисъл тя е една пълноценна теория, още повече, че в нея за първи път са дефинирани *урбанистични закономерности* – закономерности от *социологично-архитектоничен* порядък на четирите основни функционални сфери на социално-пространствената дейност на хората: *обитаване, производство, потребление, отдих* и интегриращите ги *комуникации*.

ПАНОРАМНОТО и РЕЛЕФНОТО са неотменима същност на човешкото битие във всичките му проявления и измерения. Тези две негови състояния, качества са резултат от отношението на човека към света, от момента, в който той се е отделил от природата и се е почувствал *различен*. Различен от всичко, което го заобикаля. В началото това е била неговата непосредствена *околност*, която той започва с *любопитство* и *удивление* да опознава, усвоява и осмисля (според Сократ – „удивлението. Именно то е началото на философията“ [28]). Осмислянето е първият акт на творчество, което е трябвало да намери своя израз в различни форми – най-напред *наподобителни*, а после – *абстрактни*. Това е предизвиквало непрекъснати опити в търсене на съответни символни изразни средства – *звукови, пластични и графични* – *символирането* става негова втора природа (Лесли Уайт: „Символът е вселената на човешкия род“). Всички тези практики съществуват и досега и без тях човешкият свят би бил немислим. Човекът непрекъснато е разширявал своите *панорами* от *релефи*, близки и далечни и все по-далечни, опитвайки се да ги задържи в трайни и нетрайни форми. Така постепенно човекът преминава от *материално* символно към *ментално* символно, от *материални* към *ментални парадигми*. Но процесът не е еднопосочен. Човекът обръща процеса обратно и превръща *менталните парадигми* в *материални релефи*, символирайки чрез *артефакти* менталното в материално. Ако следваме Платон *менталното* – *идеалното* рефлектира в *материални форми*, които са само негови „сенки/подобия“. Такъв е светът на архитектурата, респективно на града. По своята същност *градът* е *ментална парадигма* – *панорама* на човешко-социалните отношения, които са реифицирани (материализирани, В. Д.) в *архитектурни релефи*. Така от природната *тектоника*, чрез процес на поредица от *трансформации*, се формира и *антропотектониката* и *урботектониката*. Тези

процеси са едни от най-сложните и когато не се разбират, стават обект на невежество и спекулации, тоест на *урбаницизъм*, както ще бъде изяснено по-нататък.

Може да се каже, без никакво колебание, че *светът*, такъв какъвто е понастоящем, а и ще бъде, е резултат от претенциите на *градския човек*, на неговото любопитство да разширява своя *ментален панорамен кръгзор* и да го изпълва с все нови и нови причудливи *релефи*. От времето, когато в **Египет** е построена първата *пирамида*, за да символира връзката между *човешкото* и *космическото* – *парадигма* на *крайното* и *безкрайното*, *архитектурата* заяви своите претенции да се асоциира с *гео-космотектониката* – типичен фазов преход, което е изразено в сентенцията, че „*всички се страхуват от времето, а времето от пирамидите*“. Така концепцията за *време-пространството*, най-съществената *ментално-материална, панорамно-релефна* парадигма, която човекът е формулирал, намира своя адекватен архитектуроничен израз.

Ако „**Човекът**“, според софиста Протагор, е мярка на всички неща – на съществуващото, защото съществува и несъществуващото – защото не съществува“ [29], и ако *тоягата* е връзката между маймуната и човека – *стената*, архитектурата е границата между човека и природата.

Фиг. 6. Великите пирамиди

Урбанистиката като наука и практика е *социология, екология и архитектура*.

ПЪРВО

Имплицитни аспекти на теорията структурно-функционални парадигми

Два основни подхода/принципа: социологически, архитектуронически

Както се посочи вече, след втората половина на ХХ век функционално-рационалистическият подход навлизаше в задълбочаваща се криза, в резултат на своята неадекватност към настъпващите промени в социокултурната парадигма – прехода от *модерен* към *постмодерен* свят. Въпреки че някои не бяха съгласни с термина „постмодерен“ и смятаха, че става въпрос за „първа“, „втора“ и т.н. *модерност* [30], това беше класически пример за *фазов преход* – смяна на социокултурната парадигма. Ако перифразираме казаното от Лиотар, че „големите разкази свършиха“ [31], то това, което свърши с Втората световна война бяха *големите, тоталитарните идеологии* – *комунизъм и фаши-*

зъм, които се опитаха да доминират през първата половина на XX век, но претърпяха крах, особено фашизмът. От втората половина на XX век водеща стана демократично-либералната парадигма и нациите, и държавите, които я приеха, сега са в челото на световния елит.

С изследванията, които проведох през 70-те и 80-те години на миналия век в урбанистичната сфера, в научен и практически план, ясно се откри **теоретическият дефицит** в урбанистичната дейност – **липсата на ясно дефинирани закономерности на социално-пространственото конструиране на реалността**. Колкото и парадоксално да изглежда, в морфологичен аспект урбанистично-архитектурната дейност се основаваше повече на случайности, отколкото на закономерности (което продължава и сега да е масова практика). Усилията ми бяха насочени към преодоляване на този теоретически дефицит, а именно – разкриване и дефиниране на **социално-пространствени морфологични закономерности**.

През 1985 г. **социопропространствените закономерности** бяха разкрити за първи път в **теоретическата концепция за ареалния урбанизъм – ТАУ**, в контекста на основните сфери на социално-пространствената дейност: **обитаване (O1), производство (П1), потребление (П2), отдих (O2), транспортна (К1) и електронна (К2) комуникация**, както и на **Контрастната теория – четирите „кон“: кон'такти, кон'трасти, кон'фликти, кон'сенсиуси**. Всички **конфликти** са резултат от **контрасти** („конфликтната теория“ изпуска това важно обстоятелство), затова и теорията е наречена „контрастна“. А без **консенсиуси** човешко-социалният свят е невъзможен [32].

В основата на тази теоретическа концепция беше социологическият подход и необходимостта **вътрешните, имплицитни – социологически закономерности** да се интегрират с **външните, експлицитни – архитектурни закономерности**. За мен това беше голямо **откритие – просветление**, нов поглед към света на **урбанистично-архитектурните** ставания. Така се преодоля **теоретическият дефицит** в урбанистиката и тя наистина стана обоснована и аргументирана дейност, основаваща се на **закономерности**, а не на **случайности**.

От времето, когато беше създадена **концепцията на ареалния урбанизъм**, тя непрекъснато е разширявана и усъвършенствана, с цел формирането ѝ като цялостно разработена теория. Този процес беше много ползотворен, защото позволи основните постулати на теорията да се разработят като **серия от парадигми**, някои от които ще бъдат представени тук. Но както се посочи, основно качество на **теорията** е **установяването за първи път на социално-пространствени, урбанистично-архитектонични морфологични закономерности**.

ПРИНЦИПИ НА ТЕОРИЯТА НА АРЕАЛИТЕ

Преди да разгледаме основните парадигми, ще посочим принципите, на които се основава Теорията на ареалите: **Всяка социална система**, от която и да е тип и вид, по необходимост функционира във времето и пространството. **Всяка социална система**, която запазва своята цялост, функционирайки в определени времеви и пространствени параметри, може да се определи като урбанистична. **За всяка урбанистична система** социологическото е проблем на нейните вътрешни (имплицитни) функционални закономерности, а пространственото – на нейните външни (експлицитни) архитектурни закономерности. **Функционирането на всяка урбанистична система** се осъществява чрез съответна или съответстваща ѝ урбанистична структура. **Всяка урбанистична структура** може да бъде отграничена като реална функционално-пространствена конфигурация. **Урбанистичната структура** става реалност единствено и само чрез съответните **архи'факти** (архитектурни факти): сгради, ансамбли от сгради или други обекти –

съоръжения, паркове и др. части от ландшафта. **Всяка урбанистична структура** трябва най-вече да се разглежда в нейните нормативни характеристики. **Има два основни типа нормативни характеристики – споразумителни (неформални) и утвърдителни (формални).** **Архитектурата на всяка урбанистична структура** (т.е. нейната морфология) е израз или на единия, или на другия тип нормативни характеристики, или пък на тяхното съчетаване.

Въз основа на посочените по-горе принципи са дефинирани основните структурни морфологични категории на теорията на ареалите: **ареал, ареалия, реалия и архифакт**, които представят структурата на социалнопространствената система на две равнища: едното, *неразгърнато пределно абстрактно – архе'типно*; другото, *разгърнато пределно конкретно – архи'типно*. Следващата задача беше да се дефинират основните **елементи/категории** на функционалната структура на социално-пространствената система. Структурата от тези елементи е организирана в серия от парадигми, някои от които ще бъдат представени.

ОСНОВНИ СТРУКТУРНИ КАТЕГОРИИ

Основните структурни категории на теорията са:

Ареал – всяка основна функционално-пространствено изявена сфера на човешка и социална дейност, а това са петте основни сфери – *обитаване, обслужване, производство, отдих и комуникации*. Като „носи“ и изразява най-главните, същностни черти на всяка основна сфера, ареалът има пределно общ, обобщаващ (абстрактен) характер. Той има за задача да представи структурната интеграция на урбанистичната система на най-горното равнище на нейната подреденост като **архе' функции**.

Ареалия – всяко главно урбанистично явление като вътрешна разновидност на посочените по-горе пет основни сфери, например: обслужващата сфера има задължителни области (или явления) – *управление, образование, здравеопазване, съобщения, култура* – и незадължителни, но необходими области на действие – *търговия, услуги, култура, финанси* и др. На това равнище се определят основните **архе' типове**.

Реалия – всяка разновидност на главното урбанистично явление, т.е. на ареалията. Тя разкрива вътрешната структура на всяко главно явление, като специфичен вид на една типология. Например, ако главното явление е образование, то негови разновидности са: *начално, средно, специално, полувисше, висше* и др.; ако е култура – *музикална дейност, театрална дейност, рисувална дейност, кинодейност, музейна дейност* и др. На това равнище се определят всички видове **архи' типове**. Тези видове не са още самата реалност като факти, т.е. самите реални сгради или обекти.

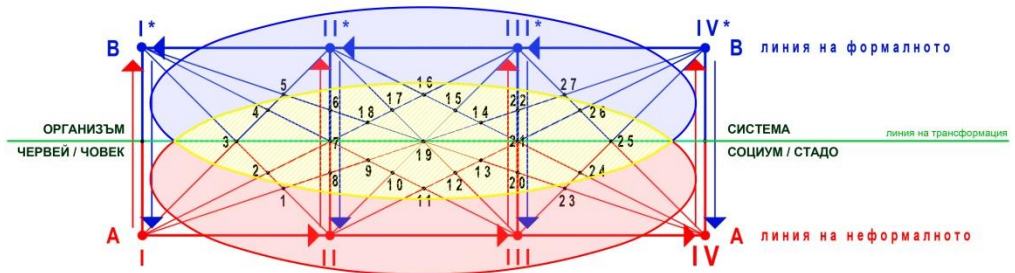
Реал – всеки конкретен обект, който е на дадено място и в дадено време, проявен в своята идентичност като **архи' факт**, например: *стадион „В. Левски“, техникум „Хр. Ботев“, кино „И. Вазов“, бул. „Хр. Смирненски“, университет „Климент Охридски“, Централни хали, пазар „Римска стена“* и т.н., и т.н. Всеки такъв факт е едновременно реална социетална категория и пространствено-архитектурен факт (вж. парадигми 1, 5, 6).

Така от пределно най-общото равнище – **ареала**, през **ареалията** – вътрешната разновидност на основните сфери, през **реалията** като трето равнище на структурна разновидност на подреденост, се стига до конкретността – **факта, архифакта**. Първите две равнища на тези категории могат да се определят като **неразгърнат – панорамен структурен модел** на конструиране на урбанистичната система (пределно абстрактен), а вторите две – като **разгърнат – релефен структурен модел** на урбанистичната система. Това е от съществено значение, когато се разглеждат различните равнища на урбанистично планиране – *глобално, континентално, регионално, локално*.

БАЗОВА СОЦИОЛОГИЧНО-СОЦИЕТАЛНА ПАРАДИГМА

ПАРАДИГМИ НА ДОНЧЕВ

БАЗОВА СОЦИОЛОГИЧЕСКА ПАРАДИГМА 1

A-A ЛИНИЯ НА ЕМПИРИЗМА/НЕФОРМАЛНОТО **B-B ЛИНИЯ НА ИМПЕРИЗМА/ФОРМАЛНОТО**

Емпирично направление
Първични отношения

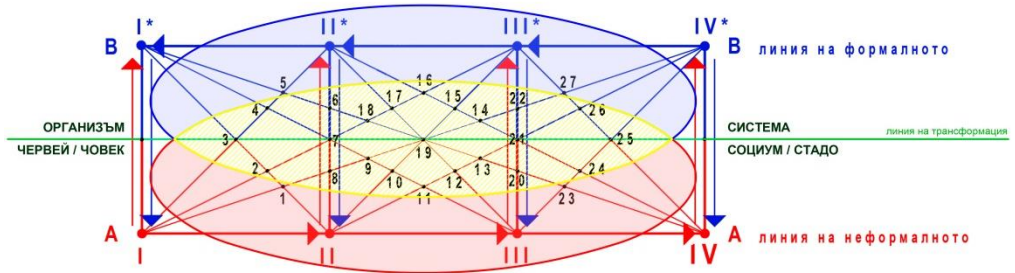
Холистично направление
Вторични отношения

- I. ИНДИВИД**
- II. МАЛКА ГРУПА**
- III. ГОЛЯМА ГРУПА**
- IV. ОБЩНОСТ**

- I*. ЛИЧНОСТ**
- II*. КОЛЕКТИВ**
- III*. ИНСТИТУЦИЯ**
- IV*. ОБЩЕСТВО**

ПАРАДИГМИ НА ДОНЧЕВ

БАЗОВА СОЦИОЛОГИЧЕСКА ПАРАДИГМА 2

ДИРЕКТНИ ВРЪЗКИ/ПРЕХОДИ

а. хомогенни

I→II II→III III→IV
IV*→III* III*→II* II*→I*

б. хетерогенни

I→I* II→II* III→III* IV→IV*
I*→I II*→II III*→III IV*→IV

ИНДИРЕКТНИ ВРЪЗКИ/ПРЕХОДИ

а. от неформално към формално

I→II*, I→III*, I→IV*
II→I*, II→III*, II→IV*
III→I*, III→II*, III→IV*
IV→I*, IV→II*, IV→III*

б. от формално към неформално

I*→II, I*→III, I*→IV
II*→I, II*→III, II*→IV
III*→I, III*→II, III*→IV
IV*→I, IV*→II, IV*→III

Фиг. 7. Базова структурна социологично-социетална парадигма

Концепция и дизайн арх. В. Дончев

Според Търнър, без определянето на общите единици на социологическия анализ социологическа теория не е възможна. Той критикува социолозите за това, че въвеждат и използват много и различни, некореспондиращи си, социологически понятия, напри-

мер: първични и вторични групи, съобщества, бюрокрация, социални институции, примитивни, преходни и съвременни общества и т.н., но не са в състояние да формулират теоретически съждения за това, кои от тях са *родови*, и поради това са различни едно от друго в термините, определящи основните свойства, кои явления имат общ характер. Търнър предлага следната класификация: 1. Човешки индивиди; 2. Социални взаимоотношения между индивидите; 3. Образци на колективна организация между индивидите; 4. Социални отношения между различните типове единици на колективна организация; 5. Образци на организация между различните типове колективни единици“ [33]. Тези съображения на Търнър за необходимостта от определяне на основните единици на научния анализ, са много съществени. Такъв подход беше приложен при разработване на **Теория на ареалите**.

Базовата социологично-социетална парадигма (БССП), е основната *структурно-функционална парадигма*. Тя е резултат от синтеза на няколко базови социологически парадигми, които са най-влиятелни и общопризнати: *емпиричната, холистичната, неформално-формалната, статичната, динамичната, обменната, конфликтната, функционалната, символната*. Тя е конструирана на принципа на „неопростимата сложност“ от общо осем опозитни двойки *социетални* (термин, въведен от Т. Парсънс, В. Д.) категории: *индивид/личност, малка група/колектив, голяма група/институция, общност/общество*. Обединявайки две групи по четири *елемента/категории* в една структурна цялост, парадигмата има *базова социетална структурна морфология*, защото показва възможни конфигурации от взаимоотношения и взаимодействия, и е дори по-пълна и ясна от предложената от Търнър (вж. фиг. 7).

Линията **А-А** е линия на *първичните, неформалните* отношения. Израз е на *емпиризма*, на емпиричното направление в социологията, за което главният играч/актьор е отделният човек/индивидът. Приема се, че тези отношения са динамични, но и меки, пластични, притежават гъвкава функционалност и се основават на устните (вербалните, от лат. верба дума) правила, норми – закони. От тях произлизат основните символни дейности, каквито са *езикът, танцът, играта, рисунката, колибата* и др. Развитието на структурните взаимоотношения е по посока от *индивида* към *малката група, голямата група* и *общността*, респ. от **А I** → **А II** → **А III** → **А IV** (в модела те са показани с червен цвят, който символира кръвната, човешката, топлата връзка). Ще определим тези отношения като **волеви отношения от типа „А“ – воля А, или още човешка, мека воля, респ. мека архитектура и мек урбанизъм**.

Линията **В-В** е линия на *вторичните, формалните* отношения. Израз е на *холизма*, на формалното направление в социологията, за което главният актьор, главното действащо лице е обществото, което определя правилата на „играта“. Приема се, че тези отношения са твърди, статични, стремят се към запазване на статуквото и се основават на писаните правила, норми – закони, и от тях произлизат вторични знаково-символни дейности, каквито са например планираните от властта урбанистични структури и архитектурни форми. Развитието на структурните взаимоотношения е по посока от *обществото*, през *институцията*, към *коллектива* и *личността*, респ. от **В IV** → **В III** → **В II** → **В I** (в модела те са показани в син цвят, който символира безкръвната, институционална, хладна връзка). Ще определим тези отношения като **волеви отношения от типа „В“ – воля В, или още не-човешка, твърда воля, респ. твърда архитектура и твърд урбанизъм**.

Отношенията по линиите **А-А** и **В-В** са определени като директни връзки с хомогенен характер, т.е. основаващи се на един и същи принцип. Отношенията по линиите **I-I***, **II-II***, **III-III***, **IV-IV*** са също директни връзки преходи, но са с хетерогенен характер. Отношенията на всеки един елемент/категория към всеки друг са определени като индиректни връзки/преходи, които също са хетерогенни и изразяват сложността и

богатството на човешкия социум. Така се формира цялостната **социетална структурна мрежа на парадигмата**. Линията на трансформация показва прехода от едно състояние към друго. Точките, в които стават пресичанията на индиректните връзки, се определят като **контрастно-конфликтни**, а в центъра на структурата се образува своеобразно „слънчево сплетение“ – **градът**. Базовата социологическа парадигма е ключова за разбиране на процесите, които се формират на различните структурно-функционални равнища.

А-А. Линия на неформалното

Отношенията по тази линия са нейерархични, незадължителни, свободни. **А I. Индивид** – всеки отделен човек в неговата уникална цялост. **А II. Малка група** – директно, интензивно и непрекъснато, лице в лице общуващи хора – приятели, семейство и т.н. **А III. Голяма група** – директно, ритмично, интензивно общуващи хора – кръг по интереси, хоби и други.

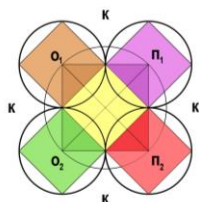
А IV. Общност – съчетание от първите три категории в най-различни комбинации и конфигурации, например – хора от даден квартал, от целия град, от общината и т.н.

В-В. Линия на формалното

Отношенията по тази линия са йерархични, формални. **В I. Личност** – индивид с определен статус и роля – професия, длъжност, ранг и др. **В II. Колектив** – група от хора, обединени от обща цел и задължителни правила, с формализирани йерархични отношения – работници, войници и др. **В III. Институция** – функционално значима структура, която има широко обществено значение и влияние – Парламент, Президентство, Министерски съвет, здравна система, финансова система и др. **В IV. Общество** – съчетанието от всички социетални единици/категории, подчинени на задължителни общи правила, като Конституция, закони и др.

ПАРАДИГМИ НА ДОНЧЕВ

БАЗОВА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНА ПАРАДИГМА 8

ФУНКЦИОНАЛНИ СТРУКТУРИ

А. НЕРАЗГЪРНАТА ФУНКЦИОНАЛНА СТРУКТУРА

/пределно абстрактни и абстрактни равнища /архетипове/

I. ОСНОВНИ СФЕРИ НА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНАТА ДЕЙНОСТ	обитаване O_1
производство P_1
потребление P_2
отдых O_2
комуникация K
II. ГЛАВНИ ЯВЛЕНИЯ НА ОСНОВНИТЕ СФЕРИ НА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНАТА ДЕЙНОСТ	производство P_1
машиностроене $P_{1,1}$
потребление P_2
образование $P_{2,1}$

Б. РАЗГЪРНАТА ФУНКЦИОНАЛНА СТРУКТУРА

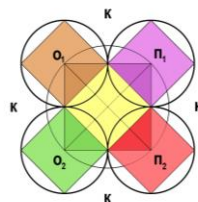
/конкретни и пределно конкретни равнища /архитипове/

III. РАЗНОВИДНОСТИ НА ПРОЯВЛЕНИЕ НА ОСНОВНИТЕ СФЕРИ НА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНА ДЕЙНОСТ	машиностроене $P_{1,1}$
автомобилостроене $P_{1,1,1}$
образование $P_{2,1}$
висше $P_{2,1,1}$
IV. КОНКРЕТНО ПРОЯВЛЕНИЕ НА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНА ДЕЙНОСТ	автомобилостроене $P_{1,1,1}$
автомобил $P_{1,1,1,1}$
висше образование $P_{2,1,1,1}$
универзитет $P_{2,1,1,1,1}$

Фиг. 8. Базова функционална парадигма

ПАРАДИГМИ НА ДОНЧЕВ

БАЗОВА АРЕАЛНА ПАРАДИГМА 9

АРЕАЛИ/СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ

O_1 обитаване/битово-жилищен	P_1 производство/индустриално-аграрен
P_2 потребление/социално-културен	O_2 отдих/спортно-рекреативен
K комуникация/транспортно-медиян	

АРЕАЛИ/СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНИ ЗАКОНОМЕРНОСТИ

O_1 -обитаване	O_2 -отдых
1.неформалност	1.неформалност
2.нейерархичност	2.нейерархичност
3.монофункционалност	3.полифункционалност
4.хомогенност	4.хетерогенност
5.статичност	5.динамичност
6.екстензивност	6.екстензивност
P_2 -потребление	P_1 -производство
1.формалност	1.формалност
2.йерархичност	2.йерархичност
3.хетерогенност	3.хомогенност
4.динамичност	4.статичност
5.централитетност	5.периферност
6.интензивност	6.интензивност

Фиг. 9. Базова ареална парадигма

Концепция и дизайн арх. В. Дончев

Ето един великолепен поетичен пасаж от Итало Калвино, който изящно илюстрира това за което става дума – за неформалните и формални отношения, изразени по един символичен начин: „**Градовете на размените**. За да изразят отношенията, които ръководят отношенията на живота на град Ерзилия, жителите му опъват телове между ъглите на къщите, бели, черни или черно-бели в зависимост от това дали указват роднинска връзка, размяна, власт, представителство. Когато теловите станат толкова много, че не може да се премине през тях, жителите разглюбят къщите и си отиват; остават само теловите и стърчащите стълбове“ [34].

БАЗОВИ АРЕАЛИ

БАЗОВА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНА АРЕАЛНА ПАРАДИГМА

Дефинирани са пет основни структурно-функционални ареала: **обитаване, производство, потребление, отдих и комуникация**, в контекста на структурно-функционалната парадигма.

Структурно-функционални закономерности

ОБИТАВАНЕ – О1. Битово-жилищен ареал

Битовият ареал е от *неформален* тип, защото отношенията на участниците в него са *нейерархични* – няма началници и подчинени. *Монофункционалността* се проявява в морфологична *хомогенност* – еднообразие на формите/сградите. Като проявление на емпиричното, индивидуалното поведение, напр. семейството, желанието и необходимостта от автономия и обособеност, обитаването неизбежно проявява тенденция към пространствена екстензия (разтягане). Има два типа/форми на обитаване: индивидуално – къщи; и групово – апартаменти (блоково). Първото е *неконфликтно*, второто – *конфликтно*. Затова и в жилищните комплекси конфликтността е висока. За обитаването е в сила нормата „*Nabes corpus*“ (да имаш себе си, да си господар на себе си). Който не разбира, че *обитаването* е функция от *неформален* тип, *нейерархична*, няма как да разбира от обитаване, респ. от урбанизъм. Всички неудачи в урбанистичното планиране, в сферата на обитаването, са резултат от неразбирането на тази закономерност.

ПРОИЗВОДСТВО – П1. Индустриално-аграрен ареал

Производственият ареал е от *формален* тип, защото отношенията на участниците в него са *йерархични*, винаги има началници и подчинени. Функционално е в обособени *хомогенни* структури и поради тяхната масивност е определено *статичен*. Проявява стремеж към функционална *интензивност*, а поради спецификата на дейностите си към *периферна* обособеност.

ПОТРЕБЛЕНИЕ – П2. Социално-културен ареал

Потребителският ареал е от *формален* тип, защото отношенията в него са *предимно йерархични*. Проявява *хетерогенност* поради многообразието на многофункционал-

ните си структури. Като израз на неговата вътрешна *динамичност* непрекъснато се интерпретират социокултурни отношения и форми. Функционалната *интензивност* на структурите и формите му проявява тенденция към *централизиратост*.

ОТДИХ – О2. Спортно-рекреативен ареал

Рекреативният ареал е от *неформален* тип, защото отношенията на участниците в него са предимно *нейерархични*, напр. туристическа група, зрители, но при спортен отбор са формализирани. *Полифункционалността* се проявява и като *хетерогенност* – голямо разнообразие на структури и форми, което е и проява на неговата *динамичност*. В пространствен аспект рекреацията проявява силна тенденция към *екстензивност*, напр. крайградски паркове, вилни зони и т.н.

КОМУНИКАЦИЯ – К1 и К2. Транспортно-електронен ареал

Комуникационният ареал е с проява на отношения от *формален* и *неформален* тип. Комуникациите могат да се разглеждат като *директни* – *транспортни* и *индиректни* – *електронни*. Комуникациите осигуряват структурно-функционалната интеграция на урбанистичната система.

ВТОРО

Експлицитни аспекти на теорията структурно-морфологични парадигми

Два основни подхода/принципа: адитивен, директивен

В предната част се разгледа *имплицитната, социологично-социетална структурна морфология*, а в тази част ще разгледаме *експлицитната, архитектуронична структурна морфология*, за да се види каква е връзката между двете морфологии, а без втората първата остава на равнището на абстрактното като словесни спекулации, както казва Търнър. В този смисъл може да се говори за две морфологии: първата на *имплицитно равнище – социологическа*; и втората на *експлицитно равнище – архитектуроничка* (под архитектуроническо се имат предвид два основни аспекта – урбанистичен и архитектурен); първият *панорамен – системно-структурен*, а вторият *релефен – структурно-предметен*. Това, което трябва да се каже задължително, е, че *втората морфология – експлицитната*, е пряко следствие от категориите на *първата*, така както те са представени в Базовата социетална парадигма и в другите две парадигми (вж. фиг. 7, 8, 9). Без разбирането на *същността – системността* и *смисъла – структурността* на тези парадигми, не би могло да се говори за експлицитна морфология, разглеждана на двете и основни равнища – *урбанистично* и *архитектурно*. Това е и препъни камъкът, особено за архитектите, когато започват да се занимават с пространственото конструиране на социалността, не познавайки социеталните категории и тяхното значение за онова, което са се заели да анализират или да правят – *град* или *градина*. В противен случай, както вече се посочи, се прави нещо случайно, напосоки, най-често оправдавано с репликата

„така ми стои/изглежда по-добре“. Парадоксално, но факт – случайното доминира, особено в урбанистичната дейност, и това може да се докаже с хиляди примери, особено от съвременната урбанистична практика, защото е нагледно, но и от безбройни текстове, които имат претенциите да са научни. И така, може да се обобщи: **Урбанистиката кодифицира** (установява правилата), **архитектурата интерпретира**.

Както се вижда от заглавието, структурно-морфологичният подход се основава на двата основни принципа – **адитивен** и **директивен**, които съм въвел преди повече от трийсет години, специално за целите на морфологическия анализ и синтез, за да може чрез подходящи термини адекватно да се дефинират и обяснят процесите и техните резултати – **урбанистичните** и **архитектурните феномени**, а не чрез метафори, алегории или неподходящи квалификации.

Адитивният принцип (от лат. *additivus*, „който се добавя“), е процес на формиране на структурата от единичното към общото, чрез непрекъснатото добавяне на единични елементи в пространството, подобни, но не еднакви, които формират някаква структура по „свой образ и подобие“, тоест нямаме предварителен модел на цялото, а то е в процес на непрекъснато ставане и никога не е, и не може да бъде завършено като някаква крайна цялост, тъй като такава няма предзададена (като Сократовото: „нищо никога не е, а постоянно става“ [35]). Структурата може да продължи да се „развива“ според потребностите *ad hoc* (за случая). От социологическа позиция адитивният принцип може да се дефинира като **неформален**, от процесуална – като **апостериорен** (лат. *a posterioris* „от опита, от следващото“), а от структурна – като **емпиричен**, защото водещото начало е на единичното, а не на цялото. Например през Средновековието моделът е на единичното – къщата, а не на цялото – града, който е резултат от непрекъснатото добавяне на *къща до къща*, които са подобни, но никога и две еднакви, интерпретирайки установения от практиката **основен модел/парадигма на къща**. Това всеки може да провери и установи в реалността, където има запазени такива структури, или документи – например карти. Но това важи за цялата история, когато действието е от единичното, емпиричното към общото, цялото. В смисъла на парадигма **1**, ще определя действията на този принцип като действия на **воля „А“**, по линията **„А-А“**, линията на неформалните, нейерархични отношения, а пространствените им проявления като **архитектоника от типа „А“**, или просто **„архитектоника А“**, респ. **„урбанизъм А“**.

Директивният принцип (от лат. *directivus* „нареждам, заповядвам, ръководя“), е процес на формиране на структурата от цялото към единичното (противоположен на адитивния), при който най-напред се прави модел на цялото и той се спазва задължително, без отклонения (като директива, заповед, затова е наречен **директивен**) до неговото пълно завършване. Най-често това е в урбанистичен аспект, но и при съставните елементи – сградите – се прилага „типично проектиране“, както може да се констатира в безброй примери от цялата история. От социологическа позиция този принцип може да се определи като **формален, формиран**, от процесуален – като **априорен** (лат. *a priori* „преди опита“), а от структурна – като **хोलистичен** (от гр. *ὅλος* „цял“), защото водещото начало е на цялото, а не на единичното, например при прехода от Средновековие към Модерност моделът е на цялото – града (идеалните градове), а не толкова на единичното – сградата. В смисъла на парадигма **1** ще определя действията на този принцип, като действия на **воля „В“**, по линията **„В – В“**, линията на формалните, йерархичните отношения, а пространствените им проявления като **архитектоника от типа „В“**, или просто **„архитектоника В“**, респ. **„урбанизъм В“**.

Цялата история на социално-пространственото конструиране на реалността, нейната структурна морфология, т. е. нейната архитектоника е пронизана от тези два принципа – **адитивния** и **директивния**, или комбинацията от тях, в зависимост от това каква воля е доминирала действието, дали **воля А**, респ. имаме **архитектоника А – урбани-**

ъм А, или воля В, респ. имаме **архитектоника В – урбанизъм В**, или комбинация от двете воли. В основата им е разбирането за „неформалното“ и „формалното“, така както те са дефинирани и коментирани в базовата социологично-социетална парадигма, в контекста на Тьонисовата парадигма, най-социологическата от всички социологически парадигми. Ето какво пише по този повод Р. Низбет: „Моделът на Западна Европа и нейната привидна посока на социалната промяна през последните шест века – от *Gemeinschaft* към *Gesellschaft* (от *общност* към *общество*, В. Д.) е, разбира се, най-известната от всички обявявани от социолозите посоки (т. е. парадигми, В. Д.), приета за тенденция на социалната промяна на всички човешки цивилизации, а както разкриват безкрайните изследвания на така наречените модернизиращи се нации – и стереотип в тяхното анализиране и реконструиране!“ [35]. Ето какво пише и З. Бауман, коментирайки модерната динамика, добила глобални измерения: „Главно достъпността на средствата за бързо придвижване отключи типично модерния процес на ерозиране и подкопаване на всякакви локално укрепени социални и културни „цялости“, процесът най-напред беше уловен от известната формула (парадигма, В. Д.) на Тьонис за модерността като преминаване от *Gemeinschaft* към *Gesellschaft*“ [37]. Действително, едва ли може да се посочи теоретическа парадигма с по-голям евристичен потенциал. Цялата човешка история става разбираема, само ако се разглежда и осмисля в контекста на Тьонисовата парадигма. Всяко отдалечаване от нея, и още по лошото – непознаването ѝ, неизбежно отвежда в „тресавището“ на урбаницизма, както ще бъде коментирано (във втора част).

Детерминистка морфологическа парадигма. Придържайки се към правилата на научния метод, първо трябва да се определят морфологическите категории, които ще се използват като „работни“ понятия. Те са представени в т.нар. *Детерминистка морфологическа парадигма*. Цветовете, както и в базовата парадигма, символизират съответно: червеният – *човешко-неформалното* и синият – *социално-формалното*.

ПАРАДИГМИ НА ДОНЧЕВ	DONCHEV'S PARADIGMS
ПРИНЦИП	PRINCIPLE
АДИТИВЕН ДИРЕКТИВЕН	ADDITIVE DIRECTIVE
ХАРАКТЕР	CHARACTER
НЕФОРМАЛЕН ФОРМАЛЕН	INFORMAL FORMAL
ОТНОШЕНИЯ	RELATIONS
СПОРАЗУМИТЕЛНИ УТВЪРДИТЕЛНИ	AGREEMENTS RATIFICATIONS
ПРОЦЕС	PROCESS
ЕМПИРИЧЕН ХОЛИСТИЧЕН	EMPIRICAL HOLISTIC
ПЛАНИРАНЕ	PLANNING
ИНДИВИДУАЛНО СОЦИАЛНО	INDIVIDUAL SOCIAL
ДЕЙСТВИЕ	ACTION
АПОСТЕРИОРНО АПРИОРНО	A POSTERIORI A PRIORI
МОДЕЛ	MODEL
МАНУАЛЕН МЕНТАЛЕН	MANUAL MENTAL
СТРУКТУРА	STRUCTURE
ФРАКТАЛНА КВАРТАЛНА	RANDOM GEOMETRIC
ФОРМА	FORM
УНИКАЛНА УНИВЕРСАЛНА	UNIQUE UNIVERSAL

Фиг. 10. Детерминистка морфологическа парадигма

Fig. 10. Determinant Morphological Paradigm

Парадигмата е наречена детерминистка, защото отразява зависимостта на пространственото конструиране на реалността, т.е. на нейната архитектоника, от типа и вида отношения между социеталните категории, така както са дефинирани в парадигма 1, съответно: *индивид / малка група / голяма група / общност* – по линия на неформалното, – от единичното към общото; и *общество / институция / колектив / личност* – по линия на формалното, – от общото към единичното, както и всички възможни комбинации между отделните категории, които формират структурно-функционална мрежа с N-1 измерения. Без познаването на тези детерминистки зависимости, не може въобще да става дума за пространствена, урбанистично-архитектурна морфология, тоест за разбирането, коментираването и прилагането ѝ.

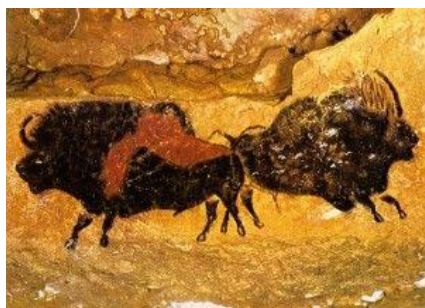
Морфологическата парадигма е конструирана на принципа на неопростимата сложност – тоест съдържа минимално-оптималния брой елементи/категории, които позволяват да бъде разгърната от пределно общото – абстрактното, до пределно конкретното – феномена, архифакта; от панорамното до релефното и обратното (подобно на т.нар. „бръснач на Окам“). Формирана е от поредица триади, които са логически свързани помежду си, но не и в смисъла на някаква категорична йерархия, въпреки че такава като че ли има. Всяка триада има самостоятелност, доколкото се отнася до конкретен аспект, но всички те се „вместват“ в основния принцип. Отделните триади могат да формират клъстери, според потребностите на съответното изследване, респ. по-малки или по-големи. В този смисъл структурата ѝ може да се разглежда като отворена, гъвкава и динамична. Очевидно е намерението да ѝ се придаде панорамно-релефен аспект.

Ще разгледаме и коментираме различни примери, за да видим как *адитивният* и *директивният* принцип са се проявявали в историята – от древността до днес. Трябва да направя едно задължително уточнение. Поради ограничения в размера на статията се налага да се ограничи в количеството на примерите и да предложа тези, които дават достатъчна нагледност, във връзка с изложените теоретически и методологически аспекти. Смятам, че ако правилно бъде разбран панорамно-релефният подход, той може да бъде прилаган от всеки, без ограничение на избраните примери, и всеки би могъл да направи собствена колекция от примери. Този текст е твърде синтетичен и примерите са малко. Той ще бъде разширен в онази степен, в която всички подробности и обяснения, които сега са спестени, поради посочената причина, ще намерят своето място. Това ще се укаже в края на статията.

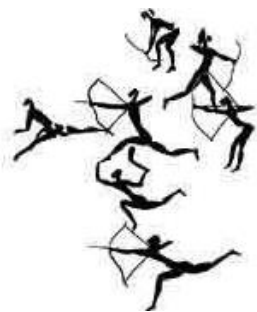
Както се писа по-преди, „първата фаза“ на отделяне от „майката“ природа, е *изобразително-наподобителна* и *символно-ритуална* – т.нар. *графити* – и е свързана основно с прехраната, както се вижда от пещерните рисунки в различни места – хора и животни в люти схватки.

Фиг. 11. Лъкове отляво.

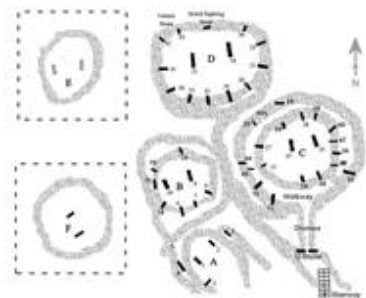
Фиг. 12. Бикове отляво, бикове отдясно.

Фиг. 13. Лъкове отдясно.

Отделяне на човека от природата. Хора и животни в люти схватки

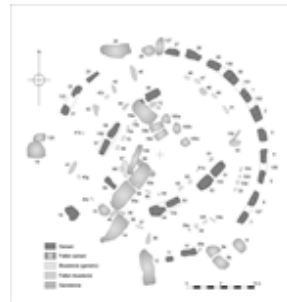
След десетото хилядолетие пр.н. ера вече може да се констатира преходът към архитектурни практики на две основни равнища: *божествено – символно-ритуално и битово*.

Фиг. 14. Гьобекли тепе. Анатолия.
IX хил. пр.н. ера

Фиг. 15. Шумер. Модел град
III хил. пр.н. ера

Фиг. 16. Стоунхендж
III – II хил. пр.н. ера

Примери на символно-ритуални структури с директивно-фокусна архитектура

Фиг. 17. Димини. Гърция.
XXX век пр.н. ера

Фиг. 18. Троя. Мала Азия.
XV век пр.н. ера

Фиг. 19. Мотила де Азуер.
V век пр.н. ера Испания

Примери на урбанистични структури с адитивно-овална архитектура

Първото – божественото, безспорно е свързано с абстрактното мислене, с някакви символно-ритуални действия, което се вижда ясно от морфологията с *концентрично-фокусна архитектура* на дадените примери – *Гьобекли тепе*, *Стоунхендж* и *Парадигма на град*. Предположенията за *космически* ориентирано панорамно мислене, респ. концентрично-фокусни модели, са основателни, въпреки многото хипотези и спекулации. В случая това не ни занимава. Очевидно е, че те не са с битово-практически характер. За Гьобекли тепе, в Анатолия, в сегашна Турция, се твърди, че е най-старият разкрит мегалитен ансамбъл, от деветото хил. пр.н. ера. Концентрично поставените вертикални плоски камъни, по които има животински релефи, са знак за това, че е осъществен *фазов преход*, и от *плоскостно-релефно* виждане и изобразяване на реалността – графити, се е преминало към *пространствено-панорамно* възприемане, мислене и представяне на света. Ако се придържаме към твърдението, че това е първият мегалитен паметник, то може да се твърди, че това е и *първата панорамно-релефна символна архитектура*. Тя все още не е с „идеална“ геометрия, но концептуалното мислене е очевидно, а то е по-важно в случая, защото показва разгръщане на *панорамно-абстрактното* мислене. По-късно ще видим как директивното мислене и действие ще трансформира овалите в окръжности, фракталите в правоъгълници и квадрати. Това мислене изисква нови израз-

ни средства, които да са устойчиви във времето и видими в пространството. Наличието на една водеща *воля* (от типа „В“), която ръководи действието, предполага и ролята на „главен дизайнер“. В този аспект може да се твърди за категорична изява на *холистично* мислене и действие. Втората фаза на отделяне от „майката“ природа е налице – преходът от *бикове* към *богове*, или от *Първа битност* към *Втора битност*. В подредбата може да се констатира не дотам прецизна координация, но в отделните елементи – „литосите/камъните“ директивното е очевидно. Тези констатации ми дават основание да приема, че от това време разграничението между *панорамно – холистично* и *релефно – емпирично* е факт, който може да се констатира при социетално-пространственото конструиране на реалността. Седем хилядолетия по-късно – второто хилядолетие преди новата ера, на другия „край“ на света, на няколко хиляди километра северозападно от Анатолия, без видима директна връзка, в Британия – Стоунхендж, в една внушителна мегалитна структура виждаме аналогична *концентрично-фокусна композиция*, като доказателство за осъществен фазов преход от Първа към Втора битност. Но повече от хиляда години преди това са първите истински градове в Месопотамия и Египет, както и пирамидите и зикуратите.

Фиг. 20. Чатал Хьюк, Анатолия.
VIII – VI хил. пр.н. ера

Фиг. 21. Малта, Гърция.
XXV век пр.н. ера

Фиг. 22. Ур. Шумер.
XX век пр.н. ера

Примери на жилищни структури с адитивно-фрактална архитектурника

Фиг. 23. Ахетатон.
Египет. XV в. пр.н. ера

Фиг. 24. Олинт, Гърция.
V век пр.н. ера

Фиг. 25. Тимгад, Рим.
I век от н. ера

Примери на жилищни структури с директивно-ортогонална архитектурника

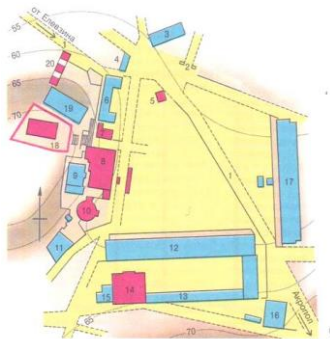
Второто – битовото, свързано с ежедневието, е от същото географско пространство, Мала Азия – Анатолия, където е разкрито селище с днешното наименование Чатал Хьюк (Çatalhöyük), което датира от осмото хилядолетие пр.н. ера (от 7400 до 5600 г., считано за най-добре запазеното неолитно селище, с площ между 13 – 20 ha). Според архео-

логическите сведения става въпрос за голямо селище, с население от няколко хиляди души, което наистина е нещо без аналог за времето си. От селището е разкрита една малка част от жилищната структура. Това, което се вижда, са отделни жилища, плътно прилепени едно до друго, без разстояние между тях, тоест без улици, което най-често се отбелязва като основна характеристика, без да се прави опит да се обясни защо няма улици. Обяснението може да е едно единствено и то е, че все още няма отделно семейно стопанство, което да налага формирането на обособени групи от къщи, а оттук и необходимостта от улици. От морфологическа гледна точка това е една *хомогенна адитивно-фрактална структура*, за разлика от *директивно-фокусната* на Чатал Хьюк и Стоеунхендж. Все едно огромни глинени „гевреци“ са притискани един към друг и в резултат са се получили тези четвъртити форми на отделните жилища. Строило се е с късове глина, оформени ръчно (и сега в Африка на някои места се строи така – Мали. Първите тухли по калъп са от края на петото хилядолетие в Двуречието.). Всяка къща е с отделни стени, което е доказателство, че моделът на формиране на структурата е адитивен. Всяко отделно семейство строи според потребностите си, интерпретирайки установения от практиката и приет архитектурен модел. Жилищата са с различна големина – за 4 до 10 души, което е доказателство за наличието на формирана и обособена семейна структура. Този модел на обитаване се практикува и до сега – повече от девет хилядолетия (именно това имам предвид, когато твърдя, че функцията „обитаване“ е устойчиво консервативна, заради своята нейерархичност, респ. неформалност). Действията са единични, емпирични, индивидуални и адитивни, и ако няма намеса на някаква властова воля (от типа „В“), то резултатът винаги е „Не-Евклидова“ структура, с *адитивно-фрактална архитектура*. От това време до сега това може да се констатира във всяка една част на света. А това е доказателство за устойчива, константна закономерност. Намесили се обаче „твърдата“ **воля „В“**, то структурата неизбежно става „Евклидова“, най-вече квартално-ортогонална – правоъгълници или квадрати, или с две думи става *директивно-квартална/квadratна* (фиг. 20, 21, 22). Това също е устойчива, константна закономерност, независимо от историческото време и географското пространство.

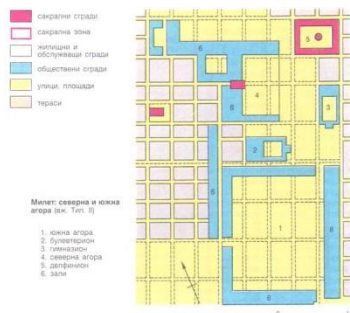
Тези две архитектури може да се наблюдават и констатира като устойчиви, константни закономерности, близо дванайсет хиляди години, във всички географски пространства. Винаги, когато действието е доминирано от мека **воля „А“**, се формират „меки“, *адитивно-фрактални архитектури*, а когато действието е доминирано от твърда **воля „В“**, се формират „твърди“ *директивно-квартални/квadratни архитектури*. Следващите примери са категорично доказателство за това.

Фиг. 26. Закрос. Крит.
XX – XV век пр.н. ера

Фиг. 27. Агората в Атина.
V век пр.н. ера

Фиг. 28. Агората в Милет.
V век пр.н. ера

Примери на адитивни и директивни урбанистични структурни архитектури

Давам тези примери, защото те са показателни за това как адитивното и директивното се проявяват, независимо от историческото време, а в зависимост от социокултурната парадигма.

Разликата между примерите е десет века. Закрос, Крит, един от примерите на т.нар. „дворцови“ градове, или градове-дворци, е от XV век пр.н. ера, а примерите с агорите в Атина и Милет – от V век пр.н. ера (поради липса на място не съм показал плана на Милет – целият е ортогонален). Какво е това, което ме кара да ги анализирам.

В началото се спомена за важната роля на Крит в цивилизационния преход. Не само в легендата, свързана с името на Европа (дъщерята на финикийския цар Агинор, която Зевс похищава и я отвлеча на остров Крит, като от тази връзка се ражда легендарният цар Минос, оттук и Минойска култура и цивилизация), но и с това, с което Крит наистина е важен. Всъщност чрез Крит се осъществява цивилизационният преход от Египет и Двуречието към Европа: Микена (Пелопонес) – Атика – Атина, респ. гръцкия свят, после Рим, а чрез него и останалата част от днешна, най-вече Западна Европа. В този смисъл Крит е ключов фактор на цивилизационния вектор към Европа (фиг. 4). Достатъчно е да сравним архитектурониката на дворците от Крит и този в Микена, едната – директивна, а другата адитивна, за да се разбере, че опитите да се говори за критско-микенска култура и цивилизация са неуместни. Това е и силата на панорамно-релефния метод.

В примера със Закрос виждаме съчетание на две структурни функционални архитектуроники – дворцовата и жилищната. Ясно се откроява начинът на подредба: **първата, властовата – дворцовата** има *директивно-ортогонална структура*, респ. *архитектоника*, което е отражение на вътрешния (имплицитен) ред в организацията на дворцовата институция, която е „строга“ йерархична, и всеки трябва да си знае мястото, иначе не би могло да се управлява; **втората, жилищната – битовата**, има изцяло *адитивно-аморфна структура*, респ. *архитектоника*, или както „твърдят“ урбанистът би казал – всичко е „разкривено“, „неподредено“, „хаотично“ и т.н., а всъщност всичко си е както трябва, защото дворецът е резултат от едно цялостно, холистично (априорно) действие, докато вторият случай е резултат от отделни, емпирични, единични действия – в резултат на което имаме една *адаптивно-адитивна структура* (същото като в примерите: фиг. 17, 18 и 19). С две думи, виждаме, че действията на „твърдата“ **воля „В“** се прилагат само към подредбата на двореца, докато подредбата в жилищната част е оставена на произвола на „меката“ **воля „А“**. Очевидно е, че властта е проявила разбиране, че не трябва да се меси в частния живот и е постъпила разумно и толерантно. Друго обяснение не може да има. Това е добра илюстрация на закономерностите, установени в първата, базовата социетална парадигма.

Другите два примера с агорите в Атина и Милет са също добра илюстрация на първата, базовата социетална парадигма. При своя конфликт с гръцкия свят персите разрушават много гръцки градове, вкл. Милет и Атина (два пъти). Градовете са възстановени, но в случая виждаме две коренно различни подредби. В Атинската агора се вижда една *аморфно-адитивна структура*, докато в Милетската агора се вижда една *проморфно-директивна структура* – всичко е ортогонално, без значение на функционалното предназначение (под *проморфно* имам предвид структура с Евклидова геометрия, за разлика от *аморфната*, която е с не-Евклидова геометрия). Това показва, че Атинската агора се е изграждала без цялостен предварителен замисъл, план, а всеки елемент/сграда са се добавяли според потребностите, за случая (ад хок). Точно обратното виждаме в Милет. Градът е възстановен на базата на един предварително изработен урбанистичен и архитектурен план, често свързан с името на Хиподам, защото той е родом от Милет, но това е повече предположение, отколкото достоверно. За Хиподам се знае единствено от „Политика“ на Аристотел, но той пише, че Хиподам е планирал Пирея, а не споменава за Милет. Както и да е, това не е най-важното, тъй като много гръцки

градове от това време имат директивно-ортогонални планове, и не могат всичките непременно да се приписват на Хиподам. Това, което е важно в тези два случая, е, че те са от едно и също време – V век пр.н. ера, тоест в контекста на една и съща доминираща *социална парадигма – демокрацията*, но показват два различни подхода на нейното проявление. Ще отбележа, че до пети век в цяла Гърция, с изключение на някои случаи в Магна Гърция (тоест в колониите), никъде не може да се види прилагано ортогонално планиране. А ортогоналното планиране, както се изясни вече, е резултат на **воля „В“** – на *властовизма*. Ортогоналното планиране на градове като Милет е възможно, само когато властта е поела контрола не само върху вътрешния (социалния), но и върху външния – пространствения ред, или при Милет виждаме проявено едно *холистично, априорно* действие – има предварително цялостно разработен и приложен план, във всичките му аспекти – от цялостния живот, до отделния елемент. Сега на това е прието да се казва „социално планиране“, или „социално инженерство“ (Попър нарича Хиподам „първия социален инженер“, но греша). Защото „социално“, холистично планиране има повече от две хиляди години преди това – в Египет, в Двуречието, а също така и в Индия, Китай и Америките. А в Гърция това става възможно благодарение на демокрацията. Това не се отчита, когато се коментира античният гръцки свят и това е един от парадоксите на историята на градоустройството. Вместо обяснения има описания. Липсата на адекватен теоретически подход пречи да се разбере действието на урбанистичния детерминизъм, т.е. на причинно-следствените зависимости между вътрешни и външни фактори, между социологическо и архитектурно. Така че ортогоналното планиране, което непрекъснато се свързва с името на Хиподам (от което архитектите са развили „Хиподамов комплекс“, а много малко са тези, които разбират за какво става дума), не е негово изобретение, а е отражение на една нова *социокултурна парадигма – демокрацията*, която, колкото и парадоксално да изглежда, в пространствено-архитектоничен смисъл се проявява с директивно-тоталитарни черти. Това може да се види още по-категорично при римското урбанистично планиране – ортогонална структура с две главни улици, ориентирани по световните посоки (като пирамидите): „*кардо максимум*“, север – юг и „*декуманус максимум*“, изток – запад, а в пресечната им точка – *форумът*, еманация на присъствието на Рим-империята. Така холистичното урбанистично планиране е доведено до своя предел. От това време може да се констатира непрекъснато проявление или на единия, или на другия принцип – *адитивния* или *директивния*. В този аспект ще дефинирам следните зависимости и морфологични категории: **адитивен принцип, адитивен ансамбъл, адитивна композиция; директивен принцип, директивен ансамбъл, директивна композиция.**

Когато след деконструкцията на Римската империя в Европа се установява властова аморфия, това се проявява отчетливо и в пространствения ред – наблюдава се и повсеместна урбанистична аморфия, която неразбиращите детерминисткия урбанистичен закон *урбанисти* стигматизират (заклеймяват) с клишета като: „*тъмно Средновековие*“, *хаотично, неподредено, непланирано, криво, случайно, ужасно* и т.н. А всъщност институциите, които са контролирали цялостния живот в Римската империя, вече ги няма. Формирала се е една аморфна структура от хиляди отделни и независими едно от друго властови „парчета“, които са в непрекъснати конфликти. Холистичното е заменено от емпиричното. Картата на Европа от това време наподобява „пачуърк“ (съшити заедно различни по големина, форма и цвят парчета). След пети век, папският Рим – Ватиканът, успява постепенно да наложи контрол върху духовния, божия ред, опитвайки се да контролира и гражданския ред, чрез раздаване/продаване на титли и индулгенции, но не упражнява контрол върху пространствения ред. Той е оставен на самоуправление от отделните териториални общности. Едва с Новото време, от шестнайсети век, гражданските институции се възстановяват и постепенно започват да упражняват контрол

върху социално-пространствения ред – разработват се идеални модели на градове като типични *холоедрони* (холоедър, по гр. ὅλος „цял“ и ἔδρον от ἔδρα „страна“; кристал, който има всички стени, необходими, за да има най-голяма възможна симетрия в системата, към която принадлежи), в почти всички западноевропейски страни (те все още не са в истинския смисъл държави). **Пирамидите** са първите *холоедрони* и най-добрият пример за това.

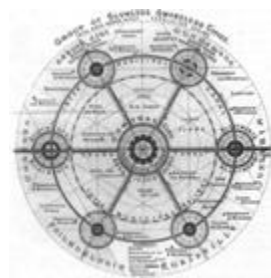
С формирането на модерните държави, с прехода от *доминиращи неформални*, към *доминиращи формални отношения*, *холистичното урбанистично планиране*, така характерно за Римската империя, започва да се възстановява. Започва процес на преход от *мек, неформален, фрактален* към *твърд, формален, квартален* урбанизъм. Този процес продължава и до сега.

Фиг. 29. Палма нова. Италия.
Построен, XVI – XVII век

Фиг. 30. Модел на идеален град.
XVI век

Фиг. 31. Модел на Хоуард
за град-градина. XIX век

Примери на Ренесансови идеализирани урбанистични структури – холоедрони

Фиг. 32. Тулуза. Франция.
XV – XX век

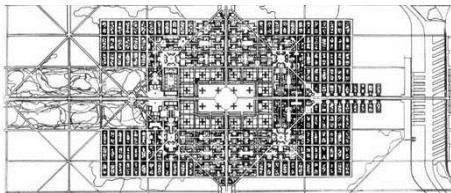
Фиг. 33. Толедо. Испания.
XV – XX век

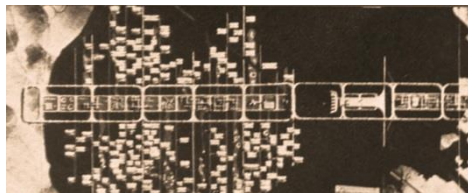
Фиг. 34. Барселона
XV – XX век

Примери на урбанистични структури с фрактална (ризомна) и квартална архитектоника

Тулуза и Барселона – типични примери за съчетание на урбанистични структури от „типа“ „полурешетка“ (съществуващото – ризоматично, от ризома – по гр. ρίζωμα, „коренище“) и „дърво“ (новото – геометрично), (според терминологията на К. Александър).

Фиг. 35. Радиалният град. Корбузи. XX век.

Фиг. 36. Кензо Танге. Развитие на Токио. XX век

Примери на урбанистични структури с директивна ортогонална архитектоника

Фиг. 37. Трите пирамиди

Фиг. 38. Хеопс

Фиг. 39. Пентагонът и Епъл-център

Ансамбълът на пирамидите. XXVIII век пр.н. ера. САЩ, XX-XXI век

Примери на идеализирани и реализирани холоедрони – квадрат, петогълник, кръг

Ще завърша изследването по морфология на *социално-пространственото, урбанистично-архитектоничното* конструиране на реалността, на неговите закономерности, с един задочен дискурс върху темата, проведен между *властовик* и *практик*. Ето как Итало Калвино (сякаш за целите на това изследване) търси отговор на въпроса за двата града: *неформалния – адитивния* и *формалния – директивния*, две като че ли несъвместими алтернативи: *единият – градът на хората*, а *другият – градът на властта*.

„Пред трона на Великия хан има красива черно-бяла мозайка ... Кублай хан е съредоточен играч на шах ... Мисли си: „Ако всеки град е като партия шах, един ден, когато успее да установя правилата ѝ, ще овладее най-после и моята империя, макар да не съм опознал всички градове, които тя съдържа ... Кублай съзряваше тези основни пейзажи, които Марко Поло беше изсипал пред него и разсъждаваше върху невидимия ред, на който се крепят градовете, върху правилата, на които отговаря тяхното възникване, формиране, процъфтяване, нагаждане към сезоните, упадък и разруха. Понякога му се струваше, че е на прага да открие последователна и хармонична система, подвластна на безкрайните несходства и дисхармонии, но нито един модел на система не можеше да се сравни с шахматната игра ... Познанието на империята се криеше в рисунъка, очертан от криволичещите подскоци на коня, от диагоналните прехвърляния на офицера, от провлечените и предпазливи стъпки на царя и на простата пешка, от безпопадните алтернативи на всяка партия.

– Отсега нататък аз ще описвам градовете – каза ханът, – а ти при своите пътувания ще проверяваш дали съществуват.

Но посетените от Марко Поло градове бяха винаги различни от ония, за които си бе мислил императорът.

– Все пак аз построих в ума си модел на град, от който да извлечем представа за всички възможни градове – каза Кублай хан. – Този модел включва всичко, което отговаря на правилата. Тъй като съществуващите градове се отдалечават в различна степен от правилото, достатъчно ми е да предвидя изключенията от правилото и да пресметна най-вероятните комбинации.

– Аз също съм замислил един модел на град, от който да извлечем всички останали – отвърна Марко.

– Това е град, съставен само от изключения, пречки, противоречия, несъответствия, безсмислици. Ако един такъв град съдържа всичко най-невероятно, като намаляваме броя на елементите извън правилото, нараства вероятността градът наистина да съществува. Ето защо е достатъчно да отделя изключенията от моя модел и в какъвто и ред да процедирам, накрая ще се намеря пред един от градовете, който макар като изключение съществува. Но не мога да тласна действието си извън определена граница: ще получа градове, прекалено правдоподобни, за да бъдат истински“ [38]. Така е. И двамата изследват невъзможната парадигма на идеалния град. Но като следваме историята, задачата на хана изглежда по лесно постижима, макар и нетрайна.

Фиг. 40. Памплона. Испания – XV – XXI век

Една великолепна илюстрация на панорамно-релефната теория и на проявлението на пулсиращата урбанистично-архитектонична константа. Ясно се вижда пулсацията на четири фазови прехода на социокултурната парадигма и морфологията на адекватните им урбанистично-архитектонични структури:

Първа – *средновековна, адитивно-фрактална структура.*

Втора – *ренесансова, директивно-идеалистична структура – тройна петолъчка-холоедрон.*

Трета – *модернистична, директивно-квадратична структура.*

Четвърта – *постмодерна, директивно-фрактална, еkleктична сградно-аморфна структура.*

Fig. 40. Pamplona. Spain

A magnificent illustration of the panoramic-relief theory and the manifestation of the pulsating urbanistic-architectural constant. The pulsation of the four transition/phases of their adequate urbanistic-architectural structures are clearly visible:

First – *Medieval, additive-fractal structure;*

Second – *Renaissance, directive-idealistic structure – triple pentagram;*

Third – *Modernism, directive-quadratic structure;*

Fourth – *Postmodernism, directive-fractal, eclectic building-amorphous structure.*

В обобщение: морфологическият анализ показва ясно как тези два принципа на пространствено конструиране, архитектонизиране на реалността, са валидни за цялата човешка история, или че са универсални. Няма как да разберем урбанистичната история и нейната архитектура, ако не познаваме, ако не прилагаме тези два принципа на подредба – адитивния и директивния. Социалните изследователи се занимават главно с „мекото на охлюва“ – *социалните отношения* и не проявяват необходимия интерес и разбиране към „твърдото на охлюва“ – *черупката, архитектурата*, все едно светът е непространствен (*какво тук значат някакви си черупки*). Очевидно, те не получават необходимото знание в образованието за това. Обратно на тях, архитектите пък се занимават главно само с *твърдото на охлюва – черупката*. За тях *мекото на охлюва* все едно не

съществува, или пък не заслужава внимание (*какво тук значи някакво си мекотело; нас ни интересуват ясни, твърди форми, а не някакви си мекотели*). Два паралелни и абсурдни свята – единият *не-пространствен*, другият само *пространствен*. Е как тогава да има *адекватно* разбиране за *социално-пространственото, урбанистично-архитектурното* конструиране на реалността, на нейната *архитектоника*, респ. *морфология*? Няма как, ако тези два подхода остават разделени, а не интегрирани. Няма как да се прави адекватен урбанизъм, ако той не се основава на закономерности, а продължава да „шляпа“ в блатото на *урбаницизма*, където *метафоризмът* и *мистицизмът* са се настанили трайно. Както казва Сократ: „...изброяването на различни знания не е знание за самото знание“ [39]. Урбанистично-архитектурната теория и история не може да е просто изброяване на факти – *описанието* не е *обяснение*, както и *разказването* не е *разбиране* на същността.

Градовете днес често пъти са конгломерати от действието на тези два принципа – *адитивния* и *директивния*, или *неформалното, адитивното* е превзето постепенно от *директивното* – например Средновековието от Модерността, или *формалното, директивното* е обхванато и превзето от *адитивното* – например Модерността от Постмодерността.

Заклучение

Първо. Поставените цели на изследването са постигнати – доказана е концепцията на панорамно-релефната, урбанистично-архитектурна теория като серия от каузални зависимости.

Второ. Тези зависимости са доказани като закономерности на две основни равнища: първото – *панорамно, ментално, имплицитно, дедуктивно, неразгърнато и непроявено – урбанистично*; второто – *релефно, материално, експлицитно, разгърнато и проявено – архитектурно*, в контекста на панорамно-релефната парадигма.

Трето. Разкрити и установени са закономерностите между *имплицитната* и *експлицитната* морфология, в контекста на структурната социологично-социетална парадигма.

Четвърто. Теорията на ареалния урбанизъм (ТАУ), накратко Теория на ареалите е резултат от интеграцията на експлицитната и емплицитната парадигми.

Пето. За първи път в ТАУ са разкрити урбанистично-архитектоничните структурни морфологични закономерности на петте основни сфери на човешко-социална дейност: *обитаване* (О1), *производство* (П1), *потребление* (П2), *отдых* (О2) и *комуникации* (К1 и К2), в контекста на имплицитната и експлицитната парадигма.

Шесто. За първи път анализът на социално-пространственото конструиране на реалността се обосновава *адекватно*, в контекста на двата основни тектонични морфологични принципа: *антропо-тектоничен* – емпиричен, неформален, адитивен, овално-фрактален – не-Евклидов и *социо-тектоничен* – холистичен, формален, директивен, квартално-квадратен – Евклидов – отгук и разбирането за *два свята, два града и две архитектури*.

Седмо. За първи път на основата на тези принципи са дефинирани адекватни морфологични категории на социално-пространственото конструиране на реалността: *адитивна* и *директивна структура*; *адитивен* и *директивен ансамбъл*; *адитивна* и *дирек-*

тивна композиция, а не както сега понятията структура, ансамбъл, композиция се използват безразборно, според хрумванията на авторите, което води до пълна бъркотия.

Осмо. Въведени са понятията: „семплификация“ – за преодоляване на процедурно-проектни апории и „холоедрони“ за директивните – идеални, урбанистично-архитектурни, структури и форми.

Девето. Установи се и се доказва, че закономерностите на социално-пространственото конструиране на реалността са константни и важат за цялата човешка история.

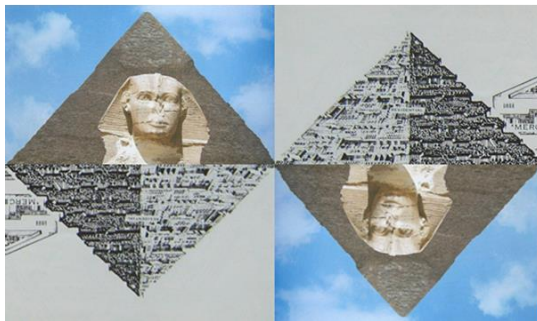
Десето. Установи се и се доказва, че *урбанистиката кодифицира, а архитектурата интерпретира* системно-структурните аспекти на социално-пространственото конструиране на реалността.

Единайсето. Доказа се, че *урбанистично-архитектурната история* е немислима и невъзможна, без урбанистично-архитектурна теория, каквато е практиката сега да се разграничават, особено що се отнася до процеса на обучение. Панорамно-релефният метод дава възможност историята на социално-пространственото, урбанистично-архитектурното конструиране на реалността да се чете и разбира по адекватен, а не спекулативен начин.

Дванайсето. Установи се и се доказва, че *теоретическият дефицит*, в разбирането на социално-пространственото конструиране на реалността, може да бъде преодолян единствено и само чрез разкриване и доказване на системата от структурни морфологични зависимости и закономерности между *имплицитното – урбанистичното* и *експлицитното – архитектурното* равнище, което е същността и смисъла на Панорамно-релефната, урбанистично-архитектурна теория.

Последно. Светът, космосът е *панорамно-релефен*, или *релефно-панорамен*.
Смисълът и целта на човешкото съществуване е да разбере тази каузална зависимост!

Криволичейки, ние вървим по верния път.

Всички се страхуват от времето – а времето от пирамидите

ЛИТЕРАТУРА

1. *Платон*. Закони. СОНМ, 2002; с. 316.
2. *Уайт, Л.* Науката за културата. „Наука и култура“, 1988, с. 60.

3. *Товфлър, А.* Третата вълна. С., „П. К. Яворов“, 1991.
4. *Попър, К.* Отвореното общество и неговите врагове, т. 1. С., „Златорогъ“, 1993; с. 15, 200.
5. *Аристотел.* Реторика. „Наука и изкуство“, 1986; с.75.
6. *Тьонис, Ф.* Общност и общество. В: Извори на социологията. „Тракия – ООД“, 1998; с. 131.
7. *Платон.* Държавата, т. 3. „Наука и култура“, 1981; с. 262, 506.
8. *Николаев, И. С.* Професия архитектора. Москва, „Стройиздат“, 1984; с. 32.
9. *Гласнер, Ж-Ж.* Месопотамия. ИК „Колибри“, 2008; с. 249, 251.
10. *Гласнер, Ж-Ж.* Цит. произв., с. 71.
11. *Платон.* Протагор. В: Диалози, т. 1. „Наука и култура“, 1981; с. 366/322 д.
12. *Аристотел.* Политика. „Отворено общество“, 1995; с. 6.
13. *Гласнер, Ж-Ж.* Цит. произв., с. 72.
14. *Тойнби, А.* Изследване на историята, т. 1,2,3. ИК „Хр. Ботев“, 1995.
15. *Бродел, Ф.* Граматика на цивилизациите. „Изток-Запад“, 2014.
16. *Хънтингтън С.* Сблъсъкът на цивилизациите. „Обсидиан“, 1999; с. 55, 56.
17. *Попър, К.* Цит. произв., с. 15.
18. *Елиас, Н.* Относно процеса на цивилизация, т. 1, 2. „Атика“, 1999, 2000.
19. *Дончев, В.* Урбанизация и глобализация. В: Годишник на УАСГ, т. XLVI св. 1.
20. *Serda, I.* Ld theory general de l'urbanisation. Paris, Edisions du Seul, 1979.
21. *Аристотел.* Органон, т. 1. „Захари Стоянов“, 2009; с. 105/876.
22. *Уърт, Л.* Урбанизмът като начин на живот. В: Градът. Социална реалност и представа. Антология. „Изток-Запад“, 2002; с.133.
23. *Lynch, K.* A theory of good city form. MIT Press, 1981.
24. *Дончев, В.* Урбанистични проблеми и мобилна архитектура. В: Годишник на ВИАС, т. XXXII, св. 7, 1985-86; с. 81–101.
25. *Гидънс, А.* Социологията. Проблеми и гледни точки. В: Извори на социологията; с. 715.
26. *Мъртън, Р.* За социологическите теории на средно равнище. В: Извори на социологията; с. 384.
27. *Търнър, Дж.* Структура социологической теории. Москва. Прогрес, 1985; с.28.
28. *Платон.* Теетет. В: Диалози, т. 4. „Наука и изкуство“, 1990; с.144/155 д.
29. *Платон.* Теетет. Цит. произв., с.130/152.
30. *Хабермас, Ю.* Философският дискурс на модерността. ЕА – Плевен, 1999.
31. *Лиотар, Жан-Фр.* Постмодерната ситуация. С., „Наука и Изкуство“, 1996; с. 58.
32. *Дончев, В.* Цит. произв., с. 24.
33. *Търнър, Дж.* Цит. произв., с. 131.
34. *Калвино, И.* Невидимите градове. С., „Народна култура“, 1990; с. 33.
35. *Платон.* Теетет. Цит. произв., с.131/152 д.
36. *Низбет, Р.* Социална промяна и история. С., КХ, 2000; с. 305.
37. *Бауман, З.* Глобализацията.Последиците за човека. С., ЛИК, 1999, с. 35.
38. *Калвино, И.* Цит. произв., с. 51.
39. *Платон.* Теетет. Цит. произв., с. 123/146 е.

Повече подробности по темата на: WWW.URBICOM.INFO

THE CITY IN SPACE AND TIME. PANORAMIC-RELIEF URBANISTIC-ARCHITECTURAL THEORY

First Part IMPLICIT AND EXPLICIT ASPECTS

V. Donchev¹

Keywords: theory, paradigms, panoramas, reliefs, urbanism, architecture

ABSTRACT

Urbanism is the art of applying structural nets on spatial substances. Architecture is the art of interpreting these networks. Urbanism is the art of panoramic, architecture is the art of spatial relief. The purpose of this study is to respond to the question: how is the city and its architecture possible, how are the urban and architectural theory and practice possible? The answers come out of revealing and proving the causal morphological logics at two basic levels: the first, the panoramic – implicit, deductive, undeveloped – urbanistic; the second, the relief – explicit, inductive, developed – architectural, in the context of the paradigm: function/action, function/actor/acting, formation/reality, or in the context of the panoramic-relief paradigm – PRP. These logics are defined as a constant, as an urban-architectonic constant. This study confirms that without these basic logics it is impossible to define a real urban-architectural theory and something more – it is impossible to have urban-architectural history. In the context of the theory, ideal urban-architecture models and forms are defined as cholodrons. Urbanism codifies, architecture interprets. The cosmos, the life, the city are panoramic-relief.

¹ Vesselin Donchev, Assoc. Prof. Dr. Arch., Dept. “Urban Planning”, UACEG, 1 H. Smirnenski Blvd., Sofia 1046, e-mail: con_dono@abv.bg

